

кредит (98300 руб.), 18 % (37187 руб.) - мобілізовано громадським банком Чернігова і 33 % (66392 руб.) - кошти міського бюджету. Кошторис будови, безумовно, чималий, але вона того варта. У 1899 р. прибутки від експлуатації водогінної системи становили 12500 руб., вирахувавши 9200 руб., що поглиналися потребами експлуатації, місто отримало 3300 руб. чистого доходу та 1789 руб. від водовізного обозу (візники розвозили воду від водозабірників у віддалені частини міста) [4, с.12]. Але, мабуть, вимір доцільності водогону не стільки у фінансовій площині, як у тому, яке його значення для господарсько-побутової сфери життєдіяльності Чернігова в цілому і населення зокрема.

Таким чином, в останній третині ХІХ століття завдяки ініціативі і наполегливості представників виборного управління у Чернігові збудували водогін – один із найнеобхідніших компонентів комунального господарства. Подальша історія розвитку останнього стане об'єктом наступної студії.

Далі буде.

Джерела та література:

1. Леус В. Чернігів. Погляд через століття. – К., 1990. – 164 с.; Полетун Н. Эту лампочку зажег не Ильич // Черниговский полдень. – 1995. – 17 августа; Руденок В. Водонапорная башня // Вал. – 2000. – 20 апреля; Бульбицький О. Чернігівський водогін // Чернігівський вісник. – 2000. – 4 листопада; Руденок В. Наш Губернський хутор (Чернигов в ХІХ столетии). – Чернигов, 2002. – 47 с.; Він же. Чернигов: из века в век. – Чернигов, 2004. – 47 с.; Він же. Про те, як міська дума вилазила з непролазної грязюки чернігівських вулиць // Чернігівські відомості. – 2006. – 11 жовтня; Він же. „Да буде світло! – вирішила міська Дума // Там само. – 18 жовтня та інші.
2. Шара Л. Соціальний склад виборців і гласних Чернігівської думи в руслі реформування законодавства про міське самоврядування (остання третина ХІХ ст.) // Сіверянський літопис. – 2007. - №4. – С.90-98.
3. Пухтинский В. Дней минувших были и анекдоты. Воспоминание черниговского старожила // Черниговский полдень. – 1997. – 23 октября.
4. Верзилов А. Краткий очерк истории черниговского городского водопровода. – Чернигов, 1899. – 13 с.
5. Державний архів Чернігівської області (далі ДАЧО). – Ф.127. – Оп.18 в. – Спр.73. – 25 арк.
6. Там само. – Ф146. – Оп.1. – Спр.1. – 98 арк.
7. Свод постановлений Черниговской городской думы от 1871 – 1883 гг. – Чернигов, 1883. – 1270 с.
8. Сиваченко М., Деко О. Леонід Глібов. Дослідження і матеріали. – К., 1969. – 286 с.
9. Петімко П., Царік М., Кобзар В., Кириченко О. Водопостачання Києва. 1872 – 1997 рр. – К., 1997. – 358 с.
10. Леус В. Чернігів. Погляд через століття. – К., 1990. – 164 с.
11. Він же. Жива вода. – Чернігів, 2004. – 40 с.
12. ДАЧО. – Ф.127. – Оп.31 в. – Спр.82. – 108 арк.
13. Абрамов С., Алексеев В. Забор воды из подземного источника. – М., 1980. – 238 с.
14. Сборник обязательных для жителей г. Чернигова постановлений, изданных Черниговскою городскою Думою с 1876 – 1896 гг. – Чернигов, 1894. – 32 с.
15. Руденок В. Наш Губернський хутор (Чернигов в ХІХ столетии). – Чернигов, 2002. – 47 с.
16. Бульбицький О. Чернігівський водогін // Чернігівський вісник. – 2000. – 4 листопада.
17. Пуришкевич В. Национальное бедствие России. – СПб., 1909. – 263 с.
18. Данилов Ф. Водопроводы русских городов. – М., 1913. – 274 с.

З ІСТОРІЇ ЧЕРНІГІВСЬКОГО СІРТСЬКОГО БУДИНКУ

Благодійність – прояв доброзичливості до ближнього шляхом надання матеріальної або моральної підтримки – була притаманна з давніх часів українському народові. Традиція благодійності сьогодні актуальна як у науковому плані, так і в практичному застосуванні.

Теоретичне осмислення проблеми добродійності в Російській імперії тривало з кінця ХІХ ст. Взагалі до 1917 року бібліографія з цієї проблеми налічувала десятки тисяч найменувань спеціальних книг, брошур, статей та нотаток у періодичних виданнях. У них висвітлювалися як загальні риси благодійності, так і окремі її види та напрями¹. Але, незважаючи на велику загальну кількість праць, окремі аспекти історії Чернігівського сирітського будинку були розглянуті лише П.М. Добровольським².

Після 1917 року благодійність була визнана явищем класового суспільства. Тому як проблема взагалі, так і історія сирітського будинку, за радянських часів зовсім не досліджувались.

Тільки наприкінці 80-х рр. XX ст. інтерес до історії благодійності відродився. Сучасні російські науковці вивчили цілий спектр питань з цієї проблематики, приділивши значну увагу доброчинності як явищу суспільного життя, державній політиці з цього питання в різні періоди історії тощо³.

Українські дослідники приділяють дедалі більшу увагу вивченню історії вітчизняної благодійності. Зокрема українські науковці розглядали становлення й функціонування мережі інституцій громадської⁴, церковної⁵ благодійності, приказів громадської опіки⁶ в Україні переважно на регіональному рівні в XIX – на початку XX ст. Багато дослідників зверталося до діяльності окремих відомих доброчинців та меценатів⁷.

Таким чином, спостерігається відсутність досліджень з історії Чернігівського сирітського будинку. Мета пропонованої статті – охарактеризувати особливості організаційної форми даної інституції, соціальні результати її діяльності протягом часу існування (1840 – 1900 рр.).

Чернігівський сирітський будинок був реорганізований 10 січня 1840 року з будинку виховання бідних дворян⁸. На цей час в будинку перебувало 63 дитини, й господарський відділ МВС дозволив розподілити їх, за пропозицією приказу громадської опіки, таким чином: шестеро вихованців влаштувалися у сирітський будинок; 10 залишалися навчатися у чоловічій гімназії пансіонерами за рахунок приказу⁹; 10 поверталися до рідних для закінчення навчання своїм коштом. Серед тих, хто залишився, частину влаштували на службу, а тих, хто не досяг 16 років, залишили навчатися в гімназії, влаштувавши при сирітському будинку як вихованців до вибуття із закладу⁹.

Сирітський будинок існував на підставі “Положення для управління Сиротскими домами, состоящими под ведением Приказов общественного призрения” від 31 грудня 1836 року¹⁰, що зумовило зміни у складі та чисельності вихованців.

Кількість вихованців визначалася штатом і становила 20 місць для хлопчиків і 20 – для дівчат. Можливим залишилося перебування у цьому закладі пансіонерів. Про стабільність кількісного складу будинку свідчить таблиця¹¹:

	хл.	дівч.	хл.	дівч.	хл.	дівч.	хл.	дівч.	хл.	дівч.
28	15	16	20	20	20	22	22	21	22	20

Граничний вік за “Положенням” становив 12-13 років, а приймалися діти віком від 7 до 11 років включно¹².

Крім дітей місцевих дворян, поступово до Чернігівського сирітського будинку почали приймати сиріт інших станів – купців, міщан і збіднілих чиновників.

Діти розташовувалися в двох окремих будівлях: хлопчики займали великий корпус, а дівчата – один з флігелів. Але навчання було спільним спочатку в обсязі програми парафіяльного училища, а згодом збільшено до обсягу програми початкового народного училища.

Після завершення терміну перебування у сирітському будинку вихованців направляли до нижчих і середніх навчальних закладів за рахунок стипендій приватних осіб та коштом приказу, інших видавали на утримання благодійників.

Штат сирітського будинку на час перебування у віданні Приказу громадської опіки був таким: смотритель, наглядачка в жіночому відділенні (вона ще й кастелянша), законничка, вчитель і 13 осіб прислуги. Смотритель і вчителі вважалися на державній службі з усіма правами та привілеями, що надавалися

* Оскільки пансіон при гімназії ще не був відкритий, ці вихованці утримувалися в сирітському будинку.

цими посадами¹³.

Щорічно на утримання сирітського будинку виділялося з коштів приказу громадської опіки від 6 до 6,5 тис. руб., не враховуючи капітального ремонту будівель, на що зазвичай витрачалися окремі кошти. Таким чином, утримання одного вихованця становило в цей період 160 руб. на рік.

Після введення в губернії Положення про земські установи сирітський будинок перейшов у відання губернського земства. Внутрішній устрій закладу зберігся майже незмінним.

Кількість вихованців почала швидко зростати й на початок 1880-х рр. становила понад 100 осіб. До того ж діти податних станів (селян і козаків), для яких двері сирітського будинку раніше були майже зачиненими, складали вже близько 20 % загальної чисельності вихованців. Діти дворян і духівництва на цей час становили 45 % вихованців, а в 40-60-х рр. XIX ст. їх було понад 70 %¹⁴.

Із зростанням чисельності вихованців зросли й видатки на їхнє утримання. Так, наприклад, 1869 р. було витрачено на ці потреби 7684 руб. Наступні роки фінансування дещо зменшувалося, лише з 1878 р. починається поступове збільшення видатків на утримання сирітського будинку, які 1880 р. становили навіть 19 тис. руб. Після цього спостерігається зменшення видатків, і 1884 р. було виділено трохи більше 16 тис. руб.¹⁵

При сирітському будинку продовжувала існувати спеціальна школа, але багато вихованців направлялося до гімназій – чоловічої та жіночої. При відвідуванні класів ревізійна комісія губземуправи 1872 року відзначила, що училище потребує найнеобхіднішого для навчання за новими методами: розрізних азбук, рахівниць тощо. Училище при сирітському будинку мало слугувати для практичних занять учнів учительської семінарії. Але навіть директор семінарії ніколи не відвідував сирітської школи¹⁶.

Це привело до того, що цього ж 1872 року на посаду викладача в школі сирітського будинку була запрошена особа з вищою освітою й на неї було покладено викладання окремих предметів у вчительській семінарії¹⁷.

Внаслідок зміни співвідношення вихованців за становою ознакою складніше стало влаштовувати випускників сирітського будинку. Попит на підмайстрів з різних ремесел, фахівців з торгівлі, конторської та фабричної справ виявився незначним через відсутність у Чернігові фабрик, заводів і розвинутої торгівлі.

Ще 1869 року при сирітському будинку був відкритий ремісничий клас. Діти навчалися під керівництвом майстрів ковальського, слюсарного, мідно-котельного, столярного ремесел та чоботарства. Та через 12 років ремісничий клас був ліквідований земським зібранням, яке визнало результати навчання дітей ремеслам такими, що не відповідають коштам, котрі виділялися на ці потреби¹⁸.

У 1872 році ревізійна комісія губземуправи відзначила корисним використання швацької машини дівчатами-вихованками будинку для пошиття сорочок, панталонів, спідниць як для себе, так і для вихованців-хлопців (до цього усе це шилося вручну). Вважалося, що дівчата легко навчилися б шити й мали можливість по завершенні перебування в сирітському будинку заробляти на життя. Спочатку пропонувалося запросити майстриню для навчання декількох старших вихованок, які надалі навчали б одна одну¹⁹.

Діти, які закінчували курс навчання гімназії, виходили прекрасними діячами на ниві народної освіти або продовжували навчання за земський кошт у вищих навчальних закладах і в подальшому були досить діяльними й корисними членами суспільства. Таким чином, сирітський будинок відіграв чималу роль у справі розвитку освіти на Чернігівщині. Але з 80-х рр. XIX ст. його діяльність занепадає.

Ще у 1878 році комісія кошторисів та розкладок у доповіді губернському земському зібранню вказувала на те, що в сирітському будинку ані виховання, ані навчання не відповідають будь-якій системі.

Під час уроків найменші діти залишилися без нагляду й “бродили по своєму усмотрению во всех закоулках двора и городского сада”²⁰. Смотритель був

вимушений часто відлучатися із закладу для вирішення господарських питань, витрачати багато часу на видавання продуктів, замовлення та приймання одягу, білизни й взуття та одночасно наглядати за ремонтом, чистотою та порядком у закладі, складати різноманітні звіти.

Про недоліки навчально-виховної роботи свідчив низький рівень знань учнів ремісничого училища, головний контингент якого й складали вихованці сирітського будинку. Члени комісії відзначили, що діти не привчені до порядку: гублять нові речі, самовільно залишають школу, влаштовують бійки. Відзначене й незадовільне фізичне виховання. У приміщеннях, розрахованих на 20 дівчат і 20 хлопчиків, на цей час перебувало 126 дітей. Якщо врахувати незадовільну їжу, недостатнє освітлення кімнат, відсутність “правильного телодвиження и упражнения мышц”, то, на думку членів комісії, немає нічого дивного, що вихованці сирітського будинку були блідими, в’ялими, апатичними, з венами, що просвічуються, й припухлими лімфатичними вузлами²¹.

Крім того, діти могли перебувати в сирітському будинку лише до 12 років. Вихованці, що не мали можливості продовжити навчання в середніх навчальних закладах або забезпечити своє існування працею, залишалися покинутими напризволяще.

На засіданні губернського земського зібрання 18 січня 1879 року одноголосно було прийняте рішення про реорганізацію сирітського будинку, яким передбачалося:

1. Приймати дітей з 5-6 років і кількість вихованців встановити 85 - для хлопчиків і 40 - для дівчаток з розподілом на молодші та старші групи.
2. Ввести посаду інспектора як вихователя й учителя. На нього ж покласти обов’язки щодо контролю та звітності по господарству, а виконання розпоряджень по господарству залишити за існуючими посадовцями.
3. Жіноче відділення перевести в будинок, який передбачався для квартир учнів учительської семінарії, що дозволить збільшити термін перебування дівчат у сирітському будинку до 14-15 років.
4. На посаду інспектора запросити особу не менш ніж із середньою освітою та надати йому помічників – наглядача та наглядачку відповідних відділень із освітнім цензом вчителя народних шкіл.
5. Ввести по одній додатковій посаді вчителя в жіночому та чоловічому відділеннях.
6. Програму навчання розширити до обсягу двокласного міського училища з шестирічним курсом. Це дасть можливість вихованцям продовжити навчання у фельдшерській школі, інституті народних вчителів, інших спеціальних школах – ремісничому училищі, школі топографів, телеграфістів, сільськогосподарських школах²².

У середині 1880 р. дівчат перевели в окреме приміщення. У відділенні були введені посади помічниці вчительки, наглядачки та особи для ведення господарства, й воно стало відповідати всім необхідним вимогам.

Реорганізація чоловічого відділення проходила не так успішно. У червні 1879 року звільнився смотритель і вчитель Кулябко. Завідування сирітським будинком було покладене на вчителя Короткевича, а нагляд за дітьми – на вчителя міського трикласного училища Морозова. Але Короткевич не мав можливості регулярно займатися дітьми, а Морозов “увесь запас своїх сил на енергії вичерпував у міському училищі”²³. Протягом 1880 року штат чоловічого відділення поповнився інспектором, помічником вчителя, наглядачем та економом²⁴.

У 1880/1881 навчальному році шестеро вихованців сирітського будинку навчалися у міському трикласному училищі, шестеро – у чоловічій гімназії та п’ятеро – у жіночій.

Наступного року до гімназії було зараховано ще вісім хлопчиків та три дівчинки. Решта дітей навчалася в школі при сирітському будинку, рівень їхніх знань значно вищий, що давало дітям переваги при вступі до гімназій²⁵.

Та розширення програми привело до того, що в сирітському будинку почали виховуватися одночасно діти різного віку – від 7 до 17 й старше. Негативно позначалися й часті зміни в складі вихователів. Адже важко було знайти людей, які погодилися б присвятити свої здібності, працю справі, яку довелося створювати заново.

Однією з найслабших сторін сирітського будинку залишалася недостатня забезпеченість сиріт після виходу із закладу. І в жовтні 1881 року губернська земська управа після вивчення думок повітових земств запропонувала губернському земському зібранню розробити шляхи поступової ліквідації сирітського будинку²⁶.

Але земські діячі не погодилися з цим і в наступні роки зробили кілька спроб реорганізації закладу. Зокрема, у 1884 році губернська земська управа запропонувала земському зібранню кроки, які мали б сприяти покращанню навчального, виховного та господарського процесу: пропонувалося дотримуватися визначень “Положення” про сирітські будинки й приймати до нього дітей усіх станів, крім духовного, віком від 7 до 10 років включно й віддавати перевагу дітям-сиротам та сиротам при одному з батьків, які не мають можливості “снискать пропитание своей семье”. Штат будинку обмежувався 110 особами (70 хлопчиків і 40 дівчат), які мали перебувати в будинку до 14-річного віку. Встановлювалися норми та правила зарахування дітей кожним з повітів. У школі пропонувалося ввести п'ятирічний курс навчання в обсязі двокласних сільських училищ Міністерства народної освіти. Навчання в гімназіях та інших середніх навчальних закладах передбачалося як виняток за особливою згодою губернського земського зібрання. Інших пропонувалося влаштовувати до земської фельдшерської школи, землеробних шкіл нижчого розряду, професійних шкіл. Найбідніших віддавати в навчання ремеслам або до контор економій, помічниками прикажчиків.

На жаль, спроби реорганізувати діяльність сирітського будинку не дали бажаного результату. У 90-х рр. XIX ст. значно зменшується кількість вихованців, погіршується якість їхньої підготовки. Це привело до того, що рівень їхніх знань виявився нижчим, ніж у випускників народних училищ. Не покращилася й професійна підготовка дітей-сиріт. Хлопчики за власним бажанням навчалися столярного та слюсарного ремесел. Але, як відзначили земські діячі, їхня підготовка обмежувалася “вмінням робити та розфарбовувати грошові табуретки”²⁷. Влітку хлопчики займалися заготівлею дров, працювали в саду й на городі. Дівчатка займалися шиттям одягу, наглядали за шовковичними гусеницями та працювали на городі²⁸.

За підсумками 1893 року, близько 50% усіх вихованців – діти представників податних станів (34 % – селян). Із загальної кількості дітей лише 35 % становили сироти, решта – напівсироти. За період з 1881 по 1893 рр. із сирітського будинку було випущено 185 осіб, з яких лише 34 продовжили навчання в інших навчальних закладах, 29 – “пристроены” до ремесел, 13 – влаштовані на службу. Решту - 109 осіб, 17 з яких пішли слугувати, а 91 передали родичам та опікунам, ревізійна комісія губернської земської управи визнала невлаштованими²⁹.

На думку комісії, обстановка, в якій перебувають діти в сирітському будинку, не відповідає їм, в якій вони перебували раніше й, що важливіше, тій, в яку вони потраплять після випуску із сирітського будинку. Було запропоновано перевести чоловіче відділення до маєтку губернського земства в с. Довжик Чернігівського повіту, де створити нижчу сільськогосподарську школу. Таким чином, передбачалося, що випускники школи сирітського будинку в 14 років матимуть змогу вступати до цієї школи³⁰.

Але надалі ця пропозиція не була реалізована, й 15 листопада 1900 р. постановою губернського земського зібрання сирітський будинок був ліквідований³¹.

Розглянувши історію існування цього благодійного закладу, бачимо, що не всі завдання, покладені на нього, були втілені в життя. Насамперед це стосується організації системи опікування. Адже більшість дітей, які потребували піклування, залишалися поза увагою місцевої громадськості та земства. Але цей заклад зіграв важливу роль у вихованні дітей представників перш за все податних станів –

селян та козаків. Частина вихованців за рахунок земства зараховувалася до середніх навчальних закладів, частина мала можливість вивчати ремесла, професії фельдшерів, вчителів, рахівників, телеграфістів тощо. Таким чином бодай якась частина цих соціально незахищених дітей мала можливість стати корисними членами суспільства.

Джерела та література:

1. *Георгиевский П.И.* Призрение бедных и благотворительность. – Спб., 1894; *Гогель С.К.* Объединение и взаимодействие частной и общественной благотворительности. – Спб., 1908; *Дерюжинский В.Ф.* Заметки об общественном призрении. – М., 1897; *Дмитриев М.Н.* Дома трудолюбия. – Спб., 1900; *Максимов Е.Д.* Очерки земской деятельности в области общественного призрения. – Спб., 1895; *Его же.* Общественная помощь нуждающимся в историческом развитии ее в России. – Спб., 1906.
2. *Добровольский П.М.* К истории Черниговского земского сиротского дома // Земский сборник Черниговской губернии. – 1903. – март. – С. 45-47.
3. *Власов П.В.* Благотворительность и милосердие в России. – М., 2001; *Соколов А.Р.* Российская благотворительность в XVIII-XIX веках (к вопросу о периодизации и понятийном аппарате) // Отечественная история. – 2003. – № 6. – С. 147-148; *Фирсов М.В.* История социальной работы в России. – М., 1999; *Щанов Я.Н.* Благотворительность в дореволюционной России: национальный опыт и вклад в цивилизацию // Россия в XX веке. Историки спорят. – М., 1994. – С. 84-88.
4. *Гузенко Ю.І.* Становлення і діяльність громадських благодійних об'єднань на півдні України в другій половині XIX – на початку XX ст. (на матеріалах Херсонської губернії): Дис. ... канд. іст. наук. – К., 2004; *Донік О.М.* Діяльність громадських організацій і товариств у справі допомоги військовим та цивільному населенню в Україні у роки Першої світової війни (1914-1918 рр.) // Проблеми історії України XIX – початку XX ст.: Вип. IV. – К., 2002. – С. 155-182; *Поляруш С.І.* Становлення і діяльність органів державної опіки та громадської благодійності на Лівобережній Україні (1775-1918 рр.): Дис. .. канд. іст. наук. – К., 1996.
5. *Полюєнко Г.* Доброчинність православної церкви Чернігівської єпархії під час Першої світової війни // Сіверянський літопис. – 2006. – № 3. – С. 46-50; *Степаненко А.В.* Благотворительность православной церкви в Украине в период Первой мировой войны // Проблеми історії України XIX – початку XX ст.: Вип. IV. – К., 2002. – С. 133-154.
6. *Ступак Ф.Я.* Прикази громадської опіки в Україні – К., 2002.
7. *Донік О.М.* Родина Терешенків в історії доброчинності. – К., 2004; Григорий Григорьевич Маразли: меценат и коллекционер: Сб. ст. – Одесса, 1995; *Ковалинский В.В.* Меценаты Киева. – К., 2003; *Папакін Г.* Господарська, громадська і благодійницька діяльність роду Скоропадських у документах фамільного архіву (друга половина XIX – початок XX ст.) // Сіверянський літопис. – 2006. – № 2. – С. 46-51; *Шудрик І.О., Даниленко Л.А.* Династія Харитоненків. – Суми, 2003.
8. Державний архів Чернігівської області (далі – Держархів Чернігівської області), ф. 128, оп. 1, спр. 6770, арк. 56 зв. – 58 зв.
9. - Там само, арк. 51-52 зв., 56 зв. – 58 зв.
10. Полное собрание законов Российской империи (далі – ПСЗ). – Изд. 2. – Т. XI. – Отд. 2. – Ст. 9816.
11. *Складено за:* Держархів Чернігівської області, Ф. 131, оп. 1, спр. 1951, арк. 100-101; спр. 2015, арк. 194-194 зв., 197; спр. 2194, арк. 2-3 зв.; спр. 2294, арк. 2-3 зв., спр. 2379, арк. 2-3; спр. 2455, арк. 3-3 зв., 14.
12. ПСЗ. – Изд. 2. – Т. XI. – Отд. 2. – Ст. 9816.
13. Журнали Черниговского губернского земского собрания (далі – ЧГЗС) XX очередной сессии (с 7 по 15 декабря 1884 года). – Чернигов: земская типография, 1885. – С. 403-404; Держархів Чернігівської області, Ф. 131, оп. 2, спр. 526, арк. 31.
14. Журнали Черниговского губернского земского собрания XX очередной сессии... – С. 404-405.
15. Там само. – С. 405.
16. Журналы очередного ЧГЗС 1872. – Чернигов: земская типография, 1872. – С. 45.
17. Журналы ЧГЗС XX очередной сессии... – С. 406.
18. Там само.
19. Журналы очередного ЧГЗС 1872. – С. 44.
20. Журналы ЧГЗС очередной сессии 1878 года, состоявшейся в январе 1879 года. – Чернигов: земская типография, 1879. – С. 259.
21. Там само. – С. 260.
22. Там само. – С. 262-263.
23. Журнал очередного заседания Черниговского уездного земского собрания 1881 года. – Чернигов: земская типография, 1882. – С. 28.
24. Там само. – С. 29.

25. Там само.
26. Журналы ЧГЗС XVII очередной сессии (с 8 по 16 октября 1881 года). – Чернигов: земская типография. – С. 139.
27. Журналы ЧГЗС XXVI очередной сессии (с 4 по 14 декабря 1891 года) – Чернигов: земская типография, 1892. – Прилож. – С. 232; Журналы заседаний ЧГЗС XXXI очередной сессии 1895 года с 16 января по 1 февраля 1896 года. – Чернигов: типография губернского земства; 1896. – С. 40.
28. Журналы ЧГЗС XXVII очередной ... – Прилож. – С. 232-233.
29. Журналы ЧГЗС XXXII очередной сессии 1896 года, состоявшейся 15-28 февраля 1897 года.- Чернигов: типография губернского земства, 1897. – Прилож. – С. 447.
30. Там само. – Прилож. – С. 452.
31. Журналы заседаний ЧГЗС XXXVI очередной сессии (с 10 по 27 ноября 1900 года). – Чернигов: типография губернского земства, 1900. – С. 72.

